

УКРАЇНИ
ІДТІПАНО-СІА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ І СЕРЕДНІХ ВІКІВ

**УКРАЇНЦІ Й НАРОДИ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
КУЛЬТУРА ТА ІСТОРИЧНА
СПАДЩИНА**

*Збірник наукових праць
на пошану професора
Михайла Тиводара*

Ужгород
Всеукраїнське державне
видавництво "Карпати"
2015

Збірник презентує наукові статті, що торкаються актуальних питань у галузі історії та етнології. Видання присвячене 80-річчю від дня народження відомого українського вченого-етнолога, доктора історичних наук, почесного професора Ужгородського національного університету Михайла Петрови-ча Тиводара.

Для науковців, учителів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами етнології та світової історичної спадщини.

Упорядник Ігор Ліхтей

*Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради ДВНЗ “УжНУ”
(протокол № 12 від 27.11.2015 р.)*

*Книга видана за сприяння департаменту інформаційної діяльності
та комунікацій з громадськістю Закарпатської обласної державної
адміністрації у рамках програми, яка передбачає підтримку
видань творів закарпатських авторів*

*“Українці й народи...” – 4491 книга
Всеукраїнського державного ордена Дружби народів
видавництва “Карпати” від часу його заснування (1945)*

Зміст

Від упорядника.....

Розділ I. Скрижалі долі

Поступ ученого і громадянина

Ігор Ліхтей

Професор Михайло Тиводар і розвиток етнологічних досліджень в Ужгородському університеті

Павло Федака

Учений, педагог, громадський діяч

Михайло Зап

Громадсько-політичне амбула на зламі епох: штрихи до біографічного портрету вченого-етнолога Михайла Петровича Тиводара

Михайло Пейк

Бібліографія праць професора Михайла Тиводара

Розділ II. Історія

Ярослав Андрусак

Протистояння між католиками та утравістами в період правління Владислава II Ягеллона (1471 – 1485 рр.).....

Яна Товтин

Битва під Могачем та її наслідки для словацьких земель.

Література

1. Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. : Історико-етнологічне дослідження / Михайло Тиводар. – Ужгород: Вид-во “Карпати”, 1994. – 540 с.
2. Тиводар М. Народознавчі роздуми / Михайло Тиводар. – Ужгород, 1995. – 206 с.
3. Тиводар М. П. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка / Михайло Петрович Тиводар. – Ужгород : Вид-во “Гражда”, 2010. – 284 с.
4. Тиводар М. Етнологія / Михайло Тиводар. – Ужгород : Вид-во “Гражда”, 2010. – 504 с.
5. Тиводар М. Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис / Михайло Тиводар. – Ужгород : Вид-во “Гражда”, 2011. – 416 с.
6. Тиводар М. Історія села Бедевля / Михайло Тиводар. – Ужгород : Вид-во “Гражда”, 2013. – 564 с.

Summary

SCIENTIST, TEACHER, PUBLICMAN

To the 80year of birth of professor Mykhajlo Tyvodar

Pavlo FEDAKA

In the article the vital and creative way of the known Ukrainian scientist, teacher, public-political and cultural figure, doctor of historical sciences, professor is considered will Reap Mykhajlo Tyvodar, him scientific work in industry of ethnology and history of Zakarpattia, on the pedagogical field in the Uzhhorod national university, active voice in public-political and cultural life of Zakarpattia from middle of 80th to the middle of 90-x years of XX of century, state-creative processes of the last decade of XX of century.

Key words: Mykhajlo Tyvodar, Zakarpattia, Ukrainians of Zakarpattia, ethnology, folk culture, ethnographic districting, ethnographic groups.

Михайло ЗАН

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ АМПЛУА НА ЗЛАМІ ЕПОХ: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЧНОГО ПОРТЕТУ ВЧЕНОГО-ЕТНОЛОГА МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА ТИВОДАРА

У статті розглянуто громадсько-політичну діяльність вченого-етнолога М.П. Тиводара впродовж 1989 – 1991 років. Аналізується його участь у створенні обласної організації Народного Руху України за перебудову. Акцентовано увагу на громадянській позиції М.П. Тиводара як лідера групи “Демократична платформа” у Закарпатській обласній раді народних депутатів.

Ключові слова: М.П. Тиводар, Закарпаття, Народний Рух України за перебудову, Закарпатська обласна рада, “Демократична платформа”, політичне русинство, автономія.

Період кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття на теренах України справедливо вважається зламом епох. У цей час у минуле відходила радянська політична система утверджувався новий, незалежний формат України. В цей непростий час стали затребуваними громадсько-політичні лідери, які б приймали важливі для країни рішення. Приємно відзначити, що вони з'явилися саме в середовищі наукової інтелігенції. Її головними формами політичної участі стало створення та діяльність культурно-просвітницьких організацій, активна робота в громадсько-політичних структурах, організація та проведення зібрань, конференцій, мітингів, виборчі процеси тощо.

Що стосується Закарпаття, то громадсько-політичними лідерами краю стали в основному викладачі Ужгородського державного університету (далі – УжДУ) [14]. Більшість представників наукової інтелігенції краю працювали саме тут і разом з тим відстоювали свідому громадянську позицію як лідери національно-демократичних громадських і політичних організацій краю, виступали за незалежність України. Серед когорти науковців УжДУ, які в той період стали на шлях утвердження національно-демократичних цінностей українського суспільства виділяється постать вченого-етнолога Михайла Петровича Тиводара.

Навчаючись на історичному факультеті невдовзі після бурхливих подій зламу епох, ще не зовсім чітко усвідомлював роль власного наукового керівника у регіональних суспільно-політичних процесах кінця 1980-х – початку 1990-х років. Документальне відкриття громадсько-політичного амплуа М.П. Тиводара сталося вже згодом, у аспірантські роки, коли працював над власним дисертаційним дослідженням у Державному архіві Закарпатської області та Відомчому архіві Закарпатської обласної державної адміністрації.

Уже з кінця 1980-х років поряд із науковою та викладацькою роботою М.П. Тиводар був причетний до формування міської та обласної організацій Народного Руху за перебудову (далі – НРУ за перебудову). У серпні 1989 року було створено Ужгородську організацію НРУ за перебудову, відтак із 22 серпня М.П. Тиводар стає членом опозиційної до КППС громадсько-політичної організації. Як згадував один із громадських активістів та ініціаторів створення НРУ на Закарпатті П. Федака, тоді виникло питання "... кому бути головою Ужгородського Руху. Я запропонував доцента УжДУ Михайла Тиводара. Той категорично відмовився: мовляв, треба молодшого (тоді мав 53 роки – М.З.), та й мати справу з силовиками викладачу університету не личить" [18]. Поряд з цим М.П. Тиводар увійшов до складу крайової Ради НРУ за перебудову [2, с. 78]. Майже подібна ситуація, через рік (23 грудня

1990 року) сталася й на установчій конференції з відновлення діяльності крайового товариства “Просвіта” [2, с. 201].

Читаючи архівні документи, робимо висновки про сміливість, пасіонарну запальність, критичність та різку антивладну спрямованість виступів М.П. Тиводара. Так, на установчій конференції Закарпатської крайової організації НРУ за перебудову 23 вересня 1989 року серед критичних зауважень на адресу партійного керівництва особливо виділяється виступ М.П. Тиводара. Він зокрема відзначив, що в м. Мукачеві керівництво проводить “сталінську лінію на русифікацію населення. Прикладом цього є те, що 400 сімей з Магадану переселяють сюди, а чому б нам не прийняти 400 сімей-калік з Чорнобиля?” Також він зауважував, що “зараз є спроби штучного втручання в той етнос, що історично склався”. Приклад – с. Гудя, де живуть угорці та українці; із пропагуванням ідеї створення національної сільської Ради народних депутатів, це приведе до “малого Карабаху”. М.П. Тиводар справедливо аналізував проблему трудової міграції в області. Він констатував, що кожного року більше 1300 чол. мігрує за межі області у пошуках роботи, “а ми завозимо робочу силу з Уралу”. Тому, доцільно було б “відмінити рішення про будівництво кооперативних будинків для працівників з Півночі, бо переселення ускладнить міжнаціональну, етносоціальну ситуацію в м. Ужгороді і в Закарпатті взагалі” [13, арк. 33 – 34].

У березні 1990 року М.П. Тиводара обрали депутатом Закарпатської обласної ради від Ужгородського виборчого округу № 2. До речі, єдиний серед одинадцяти кандидатур від НРУ в обласному центрі [2, с. 92, 95]. В обласній раді М.П. Тиводар очолює опозиційну групу “Демократична платформа”, до якої ввійшло 23 депутати. Як згодом констатував Михайло Петрович, “це була доволі “розмита” група. Деякі депутати то входили, то виходили з неї. Особливо це стосується депутатів-угорців, які після ініціювання питання автономії області переорієнтувалися на прокомуністичну більшість облради” [1, арк. 5].

19 квітня 1990 року М.П. Тиводар виходить з лав КПРС. Як загадував ювіляр десять років тому: “Це був своєрідний шок на факультеті, в університеті. Пробували розглядати питання на партійних зборах. Інші колеги самостійно не виходили з партії. Я часто потім жартував: “Я вийшов, а вас ліквідували”. Коли на своєму робочому столі я поставив невеличкий синьо-жовтий прапор, працівники навчального корпусу приходили пересвідчитися, чи це дійсно має місце” [1, арк. 5]. Почуття гумору, притаманне М.П. Тиводару, згодом не втрачається в дискусіях з опонентами, прихильниками неорусинства, в обласній раді. Зокрема на сесії 1 жовтня 1991 року депутат Д. Матіко у своєму виступі відзначав: “...ми вчили ту ідеологію, яку нам диктували марксисты-леніністы Тиводар і Ландовський (Оплески). А сьогодні ми вже стали демократами”. На це депутат М.П. Тиводар зауважив, що викладав не історію партії, а спеціальності із етнографії і первісної історії і “...якщо неандартальці були комуністами, можливо, що серед комуністів були неандартальці, я не заперечую, то ваших звинувачень я на свою адресу не приймаю” [6, арк. 36 – 38].

Принагідно відзначимо, радикальні патріотичні заклики М.П. Тиводара щодо майбутньої незалежності України і ролі в цьому процесі Закарпаття лунали задовго до дня проголошення незалежності України. Зокрема, 30 травня 1990 року, на II сесії обласної Ради народних депутатів у його виступі вказувалось: “...доля нашого народу, його майбутнє зовсім не враховується в геополітичних концепціях”. Тому, наголошував виступаючий, потрібно чітко ставити питання про вихід України зі складу СРСР, “...бо лише, ставши незалежною державою, ми зможемо вирішити наші екологічні і національні проблеми, в тому числі і Пістрялівської РЛС” [3, арк. 23, 39–40]. На промову М.П. Тиводара головуєчий М. Волощук тоді зауважив: “Не знаю чи варто нам ставити це питання на голосування?” Із сесійної зали пролунали викрики: “Не треба!” Все ж питання (під шум у залі) було поставлено на голосування. “За” проголосувало 6 депутатів, “проти” – переважна більшість [3, арк. 40].

У 1990 році “Демократична платформа” на чолі з М.П. Тиводаром розгортає активну роботу щодо покращення міжконфесійної ситуації в краї. У серпні обласною Радою було прийнято рішення “Про першочергові заходи по врегулюванню міжконфесійних відносин в області”. В цьому документі засуджувались антигуманні дії органів партійної і державної влади в радянську добу на Закарпатті “спрямовані проти греко-католицької церкви та інших релігійних конфесій”. До вирішення питання про передачу храмів у власність релігійних громад рекомендувалось районним і міським Радам народних депутатів передавати культові споруди в оренду для почергового богослужіння за взаємною згодою релігійних громад. На місцях створювались комісії по врегулюванню конфліктних міжконфесійних відносин. Однак питання почергового богослужіння так і залишилось проблемним. 18 грудня, на сесії обласної Ради, цей аспект був окреслений у доповіді депутата М.П. Тиводара. Він відзначив, що у Воловецькому, Тячівському та Хустському районах з цього приводу “мають місце неприємні тертя” і запропонував вирішити питання шляхом передачі церковного майна у власність релігійних громад. Втім обговорення питання було перенесено у депутатські комісії, що не сприяло його остаточному вирішенню [4, арк. 2].

Поряд з цим в умовах розпаду Радянського Союзу на Закарпатті за сприяння московського центру активно політизується русинська проблема. Вже під час формування ініціативної групи зі створення Товариства карпатської русинів ця ідея знаходить схвалення серед викладачів УЖДУ (І. Гранчак, Е. Балагурі, В. Котигорошко, І. Туряниця, С. Фодор) [12, с. 470 – 472]. Зі свого боку М.П. Тиводар рішуче відмовляється від просування закарпатського локал-патріотичного руху. Як вчений-етнолог, він свідомий фактору гетерогенної етнографічної мозаїчності українського населення краю (гуцули, бойки, лемки, долиняни) та й, зрештою, політичної недоцільності автономізації області в умовах розпаду СРСР і суверенізації України [10].

Бурхливою на дебати стала VII позачергова сесія Закарпатської обласної ради, яка частково відбувалася в умовах блокади та голодування під її стінами групи активістів, із перервами (27 вересня, 1, 2, 15 та 31 жовтня 1991 року) [15, с. 134 – 142]. Сесія вирізняється різкими перепалками між опозиційною групою на чолі з М.П. Тиводаром та депутатською більшістю, очолювану М.Ю. Волощуком. Вже на початку сесії, 27 вересня, М.П. Тиводар дає відкрите запитання керівнику області про його оцінку ролі Руху в “Закарпатській правді” (“... розбили партію... тепер ідуть на нас” [5, арк. 81]. Він згадує партноменклатурній владі її недавні зволікання з реєстрацією НРУ за перебудову та крайового товариства “Просвіта”, штрафи за мітинги; опонує М.Ю. Волощуку, який говорить про “галицьких емісарів”, але не згадує про “московських та київських емісарів з 1945 року” [5, арк. 112].

У своєму виступі на сесії Закарпатської обласної ради 2 жовтня 1991 року депутат М.П. Тиводар чітко визначив зовнішні чинники політичного русинства на Закарпатті: “йде явна, цілеспрямована від Донбасу до Карпат політика розчленування ще не народженої дитини”; “це вигідно чотирьом силам: імперській силі, яка прагне залишити СРСР; неокомуністичній партійній номенклатурі; нашим сусідам, які на мітингах у Мукачеві висловлювались за приєднання краю до Угорщини та Чехословаччини як автономної Підкарпатської республіки; місцевим “русинам”, які орієнтуються на зарубіжні сили і марять міфічною “Русинією” [7, арк. 32 – 33].

На п'ятому засіданні VII сесії обласної ради М.П. Тиводар заявляє про небажання брати участь в “антиконституційних діях щодо статусу Закарпаття”. Його підтримують ще десять депутатів із “Демократичної платформи” [8, арк. 3 – 4]. Цього ж дня депутатська більшість прийняла рішення про проведення обласного референдуму 1 грудня з питанням щодо автономного статусу Закарпаття в складі України.

Як очільник “Демократичної платформи” М.П. Тиводар підготував звернення до Голови ВРУ Л. Кравчука, в якому вказува-

лось на протиставлення загальноукраїнського та обласного референдумів, на маніпуляцію населення області, на закладанні міни міжнародного протистояння депутатами промосковської, проугорської та прочеської орієнтації 31 жовтня 1991 року [16]. У документі вказувалось, що Раду “штовхають на незаконні дії, які можуть мати не лише політичні, а й юридичні наслідки”. Головним чином і через те, що “питання референдуму про статус Закарпаття виходить за межі компетенцій обласної Ради, порушує ряд статей нині чинної Конституції нашої держави” [17]. Під цим документом стояли прізвища одинадцяти депутатів обласної ради. За оцінкою М.П. Тиводара цей документ, очевидно, “зіграв певну роль у тому, що до Ужгорода на сесію облради прибув сам Кравчук і переконав своїх недавніх однопартійців, що достатньо провести опитування” [11]. Як відомо, згодом 20 листопада 1991 року на VIII позачерговій сесії було прийнято рішення внести до бюлетеня для голосування на обласному референдумі замість формулювання “статусу автономної території” – “статус спеціальної адміністративної території як суб’єкта у складі незалежної України”. Цей момент і вніс юридичну колізію стосовно імплементації результатів референдуму [9, арк. 13].

Підсумовуючи, можна зробити висновок про активну громадянську позицію вченого-етнолога М.П. Тиводара на зламі епох – кінця 1980-х – початку 1990-х років. Як патріот української державності, він долучився до створення в Закарпатській області організації НРУ за перебудову та крайового товариства “Просвіта”. Опинившись у вирі суспільно-політичного протистояння між партноменклатурною більшістю та націонал-демократичними силами краю, став лідером депутатської групи “Демократична платформа” в Закарпатській обласній раді. Як етнолог-примордіаліст, М.П. Тиводар виступав проти автономістських тенденцій у краї пов’язаних із політизацією русинської ідентичності, відстоюючи унітарний формат ще несформованої української державності.

Література

1. Архів автора. Рукопис інтерв'ю з проф. М.П. Тиводаром 27 грудня 2005 та 17 січня 2006 р. На 6 арк.

2. Басараб М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): Монографія / Серія “*Studia Regionalistica*”; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ “Ужгородський національний університет” / М. Басараб, М. Токар. – Ужгород : Видавництво “Карпати”, 2009. – 336 с.

3. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. II сесія обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання та рішення, прийняті сесією. Зміст протоколу II сесії обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання від 30.05.90. На 88 аркушах.

4. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. I засідання IV сесії обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання від 18 грудня 1990 року. На 251 аркушах.

5. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання (Перше засідання) та рішення, прийняті сесією від 27 вересня 1991 року. На 207 аркушах.

6. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання та рішення, прийняті сесією (Друге засідання) від 1 жовтня 1991 р. На 141 аркуші.

7. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання (Третє засідання) від 2 жовтня 1991 року та рішення, прийняті сесією. На 88 аркушах.

8. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14.

Діловодство. – Спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (П'яте засідання) та рішення, прийняті сесією від 31 жовтня 1991 року. На 357 аркушах.

9. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. VIII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією від 20 листопада 1991 року. На 13 аркушах.

10. Гаврош А. Михайл Тиводар: “Доказувать, что Закарпатье – украинское по духу, нет необходимости” / Александр Гаврош // Зеркало недели. – 2002. – 6 апреля. – С. 21.

11. Гаврош О. Михайло Тиводар: “Нас іронічно називали гуцульськими аристократами” / Олександр Гаврош // Срібна Земля – Фест. – 2006. – 8 – 14 червня. – С. 14.

12. Годьмаш П. История республики Подкарпатская Русь / П. Годьмаш, С. Годьмаш. – Ужгород : ВАТ “Патент”, 2008. – 560 с.

13. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). – Ф. 1. Закарпатський обком Компартии Украины. г. Ужгород. – Оп. 33. Дела отделов. – Спр. 74. Записки идеологического отдела, отделов обкома партии по вопросам идеологической работы в области. 28.03 – 09.11. 1989 г. На 42 листах.

14. Зан М. Участь наукової інтелігенції Закарпаття в демократичних процесах кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття / Михайло Зан // Регіоналістика. Інформаційно-аналітичний журнал Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики. – Ужгород : Карпати, 2011. – № 2. – С. 28 – 32.

15. Піпаш В. Народний рух України як форма національно-визвольної боротьби на зламі 80-90-х років ХХ століття : закарпатський регіональний аспект : Монографія / Володимир Піпаш. – Ужгород : Гражда, 2008. – 216 с.

16. “Сподіваємось почути рішучий і справедливий голос на захист... України”. Голові Верховної Ради України Л.М. Кравчуку // Новини Закарпаття. – 1991. – 13 листопада. – С. 4.

17. У знак протесту... // Карпатський край. – 1991. – 12 листопада. – С. 1.

18. Федака П. Спомини про Рух / Павло Федака // Трибуна. – 2009. – 22 серпня. – С. 13.

**SOCIAL AND POLITICAL POSITION AT THE ERA FRACTURE:
TOUCHES TO THE BIOGRAPHICAL PORTRAIT
OF THE SCIENTIST-ETHNOLOGIST
MYKHAYLO PETROVYCH TYVODAR**

Mykhaylo ZAN

The paper studies some socio-political activities of the scientist-ethnologist M.P. Tyvodar during 1989 – 1991 years. His participation in the organization of the regional People's Movement of Ukraine for Perestroika are analyzed. The emphasis on civil activity of M.P. Tyvodar as the leader of "Democratic platform" in Transcarpathian oblast council of deputies was made.

Key words: M.P. Tyvodar, Transcarpathia, People's Movement of Ukraine for Perestroika, Transcarpathian Oblast Council, "Democratic platform", Political Rusynism, autonomy.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА МИХАЙЛА ТИВОДАРА

Окремі видання.

1. Общественный и семейный быт колхозников Закарпатья: Историко-этнографическое исследование : Автореф. дисс. ... канд. исг.наук: 576 / АН УССР, Ин-т искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рильского АН УССР. – К., 1968. – 29 с.
2. Закарпатський музей народної архітектури і побуту. Путівник по музею в Ужгороді. – Ужгород : Карпати, 1972. – 48 с., іл.35 [упорядник].
3. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. (Передумови функціонування та організаційні форми побутування) // Депоновано в ПНТБ України 1994. №716 – УК94. Рукопис монографії. – Ужгород : 1994. – 267 с.
4. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.07 / АН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського. – К. : 1994. – 61с.
5. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Історично-етнографічне дослідження. – Ужгород : Видавництво Карпати, 1994. – 560 с.
6. Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород : Карпати, 1995. – 206 с.
7. Програма курсу “Етнографія Закарпаття” для студентів історичного факультету УжДУ. – Ужгород: Видавництво УжДУ, 1997. – 10 с.
8. Етнологія. Навчальний посібник для студентів історичного факультету. – Ужгород: Патент, 1998. – 578 с.
9. Програма курсу та плани семінарських занять з “Етнополітології” (методичний посібник для студентів політологічного від-